

پژوهشنامه حج و زیارت

سال اول، شماره اول

بهار و تابستان ۱۳۹۵

صفحات: ۹۷-۱۲۰

راهکارهای فقه شیعه برای مقابله با مسئله ازدحام جمعیت در منا

محمدسعید نجاتی^۱

چکیده

حضور الزامی همه حج‌گزاران در منا باعث شده که از دیرباز، مسئله ازدحام جمعیت، به عنوان یکی از چالش‌های جدی آیین‌های ویژه منا، تلقی شود و به دنبال آن، فقه اسلامی، با جامعیت خاص خود، با ارائه راهکار، به مقابله با این آسیب پردازد. راهکارهایی که مورد توجه قرار گرفتن آن می‌توانست مانع فجایی باشد که تا امروز رخ داده است. در این پژوهش، این راهکارها به اجمال و با محوریت مناسک پرازدحام منا، یعنی رمی جمرات، قربانی و بیتوته، عرضه شده است. بررسی این راهکارها نشان‌دهنده توجه شارع مقدس به امنیت جان حجاج در این مراسم و پیشگیری از فاجعه انسانی در آن است. می‌توان این راهکارها را در سه محور توسعه زمانی، توسعه مکانی و توسعه فاعلی دسته‌بندی کرد. فتاوی‌ای توسعه زمان رمی و توسعه محل و مکان رمی و پیشنهاد عدم وجوب ترتیب در اعمال منا در ضرورت، در محور رمی بررسی شده و فتاوی‌ای توسعه مکان قربانگاه و جواز وکالت در آن، در محور قربانی، توسعه تعبدی منا، رفع وجوب بیتوته برای معذوران، توسعه مکانی آن با مخیر بودن بین عبادت در مکه، بیتوته در منا و توسعه زمانی آن، با کفایت بیتوته در نیمی از شب و پیشنهاد وجوب

۱. سطح چهار فقه و اصول حوزه و عضو گروه تاریخ پژوهشکده حج و زیارت (nejati13@gmail.com).

کفایی ساخت و ساز در بیتوته در منا طرح شده است.
کلید واژه: منا، ازدحام، بیتوته، قربانی، راهکار، ساخت و ساز در منا، معذوران.

طرح مسئله

سرزمین مقدس منا یکی از مشاعری است که همه ساله حجاج بیت الله الحرام، به پیروی از حضرت ابراهیم علیه السلام قصد آن می‌کنند و به سنت رسول خدا صلی الله علیه و آله مناسک مخصوصی را، شامل رمی جمرات ثلاث، قربانی، حلق و بیتوته، در آن به جا می‌آورند. منا به صورت دره‌ای میان دو کوه، میان مزدلفه و مکه، قرار گرفته است (بغدادی، ۱۴۱۲، ج ۳، ص ۱۳۱۳؛ ازرقی ۱۴۱۶، ص ۱۸۶) و مساحتی حدود ۷۷۶ هکتار دارد که شامل کوه‌ها و دره‌های میان آنها می‌شود و مساحت قسمت قابل اسکانش حدود ۴۱۰ هکتار است. (قره‌داغی، ۱۴۲۳، ص ۵۸) در این میان ازدیاد سال به سال حجاج و محدودیت مکانی منا و کوچکی آن، باعث تراکم بیش از پیش جمعیت در منا شده و از دیرباز تاکنون، مسئله ازدحام جمعیت، یکی از چالش‌های مهم در مناسک منا بوده است؛ آن‌چنان‌که در گزارش‌های مربوط به حجة الوداع پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله آمده، آن حضرت مردم را از آسیب زدن به یکدیگر، هنگام رمی و پرتاب سنگریزه‌ها، نهی کرد و فرمان داد تا با سنگ‌های کوچک رمی کنند. (فاکهی، ۱۴۲۴، ج ۴، ص ۲۸۵) در میان برخی از تابعیان، این عقیده رواج داشته که «منا مانند رحم مادر، هنگام رشد نوزاد، به هنگام شلوغی وسعت می‌یابد». (ازرقی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۱۷۹) در گزارش‌های اندک مربوط به حضور ائمه علیهم السلام در منا نقل شده که امام صادق علیه السلام در موردی که مشاهده کرد که حجاج در کنار جمره عقبه جمع شده‌اند، امر فرمود تا با صدای بلند از این کار نهی شود و اعلام کنند: «اینجا، جای توقف نیست: رمی کنید و بگذرید». (حمیری، ۱۴۱۳، ص ۲۴۰؛ تمیمی مغربی، ۱۳۸۵، ج ۳، ص ۲۹۲؛ عاملی ۱۴۱۲، ج ۵، ص ۳۸۴) اوج ازدحام و شلوغی در جمرات در صبح روز عید قربان و ظهر دوازدهم ذی‌الحجه است؛ چرا که در این دو زمان، بیشتر حجاج برای رمی جمرات، شتاب دارند (محمد بن عبدالله ادریس، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۱۹۹) تاریخ جمرات و منا لبریز از

حوادث ناگواری است که بسیاری ریشه در همین ازدحام دارد؛ از جمله این حوادث، زخمی شدن عمر بن خطاب در آخرین سال حیاتش (سال ۲۳ق) در جریان رمی جمره (البلاذری، ۱۴۱۷، ج ۱۰، ص ۴۱۱؛ ابن ابی شیبیه، ۱۴۰۹، ج ۱۰، ص ۴۰۲) و سوء استفاده مفسده‌جویان از این ازدحام (ثعالبی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۴۶۷) و بهره‌گیری از آن برای ترور افراد است. از جمله ترورهای رخ داده در این محل، ترور عبدالله بن عمر در سال ۷۳ق (ذهبی، ۱۴۱۳، ج ۵، ص ۴۶۵) ترور یاسور امیر مغول به دستور ابوسعید ایلخان و با همکاری مجد سلامی و امیر مکه شریف رمیثه در سال ۷۳۳ق (ابن فهد، ۱۴۰۳، ج ۳، ص ۲۰۱) و ترور حسن پاشا، امیر جده و مدینه، در سال ۱۰۸۱ق (عبدالغنی، ۱۴۱۷، ص ۳۵۲) است.

با رشد فزاینده تعداد حجاج در قرون اخیر، حکومت‌های وقت، کوشیدند محل عبور و مرور و رمی جمرات را توسعه دهند که عمده‌ترین آنها احداث پل جمرات در سال ۱۳۵۴ش (۱۳۹۵ق) بود. (محمد بن عبدالله ادريس، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۱۹۵) پس از ساخت این پل روی جمرات، حوادث ناشی از ازدحام کنار جمرات افزایش یافت؛ بارها افرادی، در اثر فشار، به پایین پرتاب شدند و افرادی نیز زیر دست و پا رفته، آسیب دیدند. یکبار نیز بخشی از پل فرو ریخت و تعدادی کشته شدند.

از پرقربانی‌ترین این سانحه‌ها، سال ۱۴۱۵ق بود که با کشته شدن ۲۷۰ نفر و زخمی شدن ۴۰۰ نفر همراه بود. این حادثه‌ها در سال‌های ۱۴۱۷، ۱۴۱۸، ۱۴۲۱ و ۱۴۲۶قمری نیز تکرار شد. (جعفریان، ۱۳۸۳، ص ۴۵۳؛ محمد بن عبدالله ادريس، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۲۰۱) قابل توجه است که هیچ‌کدام از این حوادث در راه و میانه مسیر جمرات، چنان‌که در فاجعه منا در سال ۱۴۳۶ق رخ داد، نبود. در این حادثه، ازدحام مصنوعی نیروهای سعودی در خیابان‌های منتهی به جمرات، بی‌سابقه‌ترین تلفات را با شهید شدن حدود هفت هزار نفر از حجاج، بر جای گزارد. گفتنی است این راهکارها تنها برای حل مشکل ازدحام، طبیعی است. اما این راهکارها در ازدحام‌هایی که معلول ناکارآمدی مدیریت حج باشد یا به صورت مصنوعی ایجاد

پژوهشنامه حج و زیارت

شود، کمکی نمی‌کند.

گفتنی است مسئله مقابله با ازدحام در منا، از مسائل مهمی است که در همایش‌هایی مستقل، در عربستان سعودی به آن پرداخته شده و مقالات مستقلی، در ابعاد مختلف آن، در فقه اهل سنت عرضه شده است. در سال ۱۴۲۳ق همایش «بررسی مشکل ازدحام جمعیت در حج»، در مکه مکرمه، برگزار شد. از آنجا که همه مقالات منتشر شده این همایش، براساس مبانی و منابع اهل سنت نگاشته شده بود، در مقاله حاضر، این راهکارها از منظر فقه شیعه، با محوریت توسعه زمانی و مکانی و فاعلی درباره سه مورد از مناسک چهارگانه منا، بررسی شد و در هرکدام از این محورها به اجمال به نقل اقوال فقیهان شیعه و پیشنهادهای ممکن، بر اساس روش فقهی و اصولی متداول فقه شیعه، پرداخته شده است. یادآور می‌شویم که حلق یا تقصیر نیز از دیگر مناسک مناسک است که چون ازدحام در آن معنا ندارد، در این مقاله به آن پرداخته نشد.

راهکارهای مقابله با ازدحام در آیین رمی جمرات

آیین رمی جمرات، یکی از مهم‌ترین مناسک مناسک است که در روز عید قربان، تنها با رمی جمره عقبه یا بزرگ‌ترین جمره، و در روزهای بعدی با رمی هر سه جمره در منا، انجام می‌شود. سایر مناسک منا در روز عید قربان، یعنی ذبح قربانی و حلق و تقصیر و خارج شدن از احرام، طبق فتاوی‌ای موجود، مترتب بر رمی است و به ترتیب باید بعد از آن انجام شوند و چون از طرفی حجاج، تکمیل اعمال خود را وابسته به رمی می‌دانند و برای تکمیل اعمال و خروج از احرام شتاب دارند و از طرف دیگر، در روز عید، تنها رمی جمره عقبه واجب است، تمرکز جمعیت و ازدحام پیرامون این جمره، بیش از زمان‌های دیگر است.

تنگی وقت و عدم تناسب شکل ظاهری جمرات، از مهم‌ترین عوامل ازدحام‌زا در جمرات است که با راهکارهای فقهی رفع ترتیب در اعمال منا و توسعه زمانی و مکانی و فاعلی به مقابله با آن می‌توان پرداخت.

۱. عدم لزوم ترتیب در مناسک عید قربان در منا

یکی از عوامل مهم، تمرکز حجاج در روز عید در جمرات، و مسیرهای منتهی به آن و بعد در قربانی، لزوم رعایت ترتیب در انجام اعمال روز عید قربان، یعنی رمی و قربانی و حلق یا تقصیر است. برای حل این مشکل می‌توان پیشنهاد عمل به فتوایی را مطرح کرد که برخی از فقهای شیعه، مانند شیخ طوسی و ابن ادریس، به آن نظر دارند. این فتوا رعایت ترتیب مناسک عید را مستحب می‌داند. (شیخ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۴۶؛ ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۶۰۲) با این فتوا می‌توان از همان آغاز روز عید، حجاج را به سه گروه تقسیم کرد و با این کار، جلوی ازدحام حاجیان و شتابشان را برای رمی جمره گرفت.

البته میان مراجع فعلی شیعه، در شرایط عادی، کسی به این مسئله قائل نیست و عموماً به نحو وضعی، تکلیفی یا هر دو، وجوب ترتیب را در اعمال منا واجب می‌دانند. (گروه فقه پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۲، ص ۴۶۹) اما می‌توان گفت: حتی اگر حکم اولی را در این مسئله وجوب ترتیب بدانیم، با توجه به ادله ثانوی، مانند حرج و ضرر، می‌توان برای معذوران، این ترتیب را منتفی دانست. برخی از مراجع تقلید معاصر، گرچه عدم رعایت ترتیب را تکلیفاً واجب می‌دانند، ولی وضعاً منحل صحت حج و موجب تکرار عمل نمی‌دانند. (جمعی از پژوهشگران، ۱۳۹۲، صص ۶۱۶ و ۶۱۷)

۲. توسعه زمانی در رمی

الف) توسعه وقت از صبح تا غروب روزهای رمی برای عموم

فقهای شیعه و برخی از مذاهب اهل سنت، رمی در تمام ساعات روز عید و روزهای بعدی منا را برای افراد توانا، کافی و صحیح می‌دانند (محقق حلی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۲۵۰؛ محقق کرکی، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۲۶۶؛ گروه فقه پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۲، ص ۴۷۲) البته غالب فقیهان اهل سنت، زمان رمی را، در روزهای یازدهم ذی‌الحجه به بعد، از ظهر به بعد می‌دانند. (سرخسی، ۱۴۱۴، ج ۴، ص ۲۴؛ ابن قدامه،

۱۴۰۵، ج ۳، ص ۴۸۳) در این میان، برخی دیگر از فقهای متقدم شیعه، وقت رمی را تا سه روز پس از عید نیز گسترده می‌دانند. (شیخ طوسی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۳۷۱؛ ابن ادریس، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۵۹۵؛ علامه حلی، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۶۲۱) گسترده بودن وقت رمی به روشنی می‌تواند عاملی برای پیشگیری از ازدحام پیرامون جمره عقبه و راه‌های منتهی به آن، در روز عید قربان، باشد. ولی متأسفانه کمتر از سوی حجاج و برنامه‌ریزان حج، به شکل عملیاتی، استفاده می‌شود.

ب) توسعه وقت ویژه معذوران

با توجه به روایات متعدد اهل بیت علیهم‌السلام (حرعاملی، ۱۴۱۹، ج ۱۴، ص ۷۰) فقهای شیعه تکلیف طیف گسترده‌ای از حج‌گزاران را، که به دلیلی از حضور کنار جمرات در روزها معذور هستند، رمی در شب قبل یا شب بعد عید قربان دانسته و شرط در روز بودن رمی را از آنان ساقط می‌دانند. این حکم برای معذورانی چون خائفان (کسی که به دلایل مختلف نسبت به امنیت خود در رمی روز بیمناک است) ناتوانان و زنان و چوپانان و بردگان و بیماران ثابت است. (علامه حلی، ۱۴۱۲، ج ۱۱، ص ۱۳۸؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۰، ص ۲۰؛ نراقی ۱۴۱۵، ج ۱۳، ص ۵۴)

براساس نظر این فقیهان، از آنجا که این حکم دائر مدار عذر است، عناوینی چون چوپانی و آبرسانی در روایات تأثیری در حکم ندارد؛ مثلاً اگر چوپانی امکان رمی روزانه را بدون خوف و ضرر دارد، نمی‌تواند شبانه رمی کند و معذور دیگری که چوپان نیست، می‌تواند در شب رمی کند. افزون بر اینکه عنوان‌های خوف و ضعف، عنوان‌های عامی است که شامل کسی که از آسیب دیدن یا آسیب زدن به دیگران نیز خائف است، می‌شود.

۳. توسعه مکان مرمی و جمرات

در گذشته، شکل ظاهری جایگاه رمی، که ستونی به ارتفاع تقریبی سه متر و قطر ۱/۵ متر بود، خود از عوامل مهم ازدحام جمعیت و خسارت به شمار می‌رفت. تا اینکه

برای مقابله با این مشکلات، دولت سعودی در سال ۱۳۵۴ ش (۱۳۹۵ق) پلی را به صورت دو طبقه روی جمرات ساخت و بر ارتفاع ستون‌های رمی افزود. اما ساخت این پل بر حوادث حج افزود. تا اینکه در سال ۲۰۱۲، ساختمان جدید به طول ۹۵۰، و عرض ۸۰ متر، در ۵ طبقه، ساخته شد. ستون‌های جمرات، در این بازسازی، به شکل استوانه‌هایی توخالی و بیضی‌شکل، به طول ۴۰ متر در وسط حوضچه‌هایی بیضی‌شکل، ساخته شد. برای تقسیم جمعیت رمی کننده، هر کدام از خیابان‌های اصلی پیرامون ساختمان جمرات، به وسیله راهی، به یکی از مدخل‌های ورودی ساختمان، در طبقات مختلف، متصل شد و دستگاه تهویه هوای پیشرفته‌ای در آنها قرار داده شد. (سیدجواد ورعی و جواد منصور، ج ۳۰، ص ۲۰۶؛ مشروع الجسر الجمرات https://ar.wikipedia.org/wiki/الجسر_الجمرات <https://www.momra.gov.sa/> / http://www.kapl-hajj.org/jamarat_bridge_.php http://www.kapl-hajj.org/jamarat_bridge_.php/about/gamarat.aspx). همین توسعه در محل رمی تأثیر بسیاری در رفع ازدحام داشته که تجربه سال‌های اخیر، نشانگر آن است. پس از ساخت این سازه جدید، درباره حکم رمی آن به جای رمی ستون‌های قدیم، میان فقیهان اختلاف نظر به میان آمد. به نظر گروهی از مراجع تقلید، شکل ظاهری جمرات تعبیدی بوده و باید تا حد امکان، بر همان شکل سابق، تحفظ کرد و آن را رمی نمود. (خویی، ۱۴۱۰، ج ۵، ص ۱۹۵؛ وحید خراسانی، ۱۴۲۸، ص ۱۹۷) ولی بسیاری از فقهای شیعه، در آیین رمی، شکل ظاهری جمرات را که طی سال‌ها بارها بازسازی شده، تعبیدی ندانسته و حقیقت رمی را بر هر هدفی که آنجا قرار بگیرد، صادق می‌دانند. لذا رمی هر ستونی که به هر شکل در جای جمرات سابق باشد و هر چند طبقه باشد، صحیح است. (شبیری زنجانی، ۱۴۲۱، ص ۲۱۲؛ گروه فقه پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۲، ص ۴۷۱؛ مظاهری، بی‌تا، ص ۱۶۲؛ حائری، ۱۴۲۷، ص ۱۱۵) برخی دیگر حتی رمی زمین محل جمرات را کافی می‌دانند. (مکارم شیرازی، ۱۴۲۴، ص ۳۰)

۴. توسعه فاعلی در رمی

به فتوای فقیهان شیعه بیماران زمین‌گیر و کسانی که توانایی ندارند یا مانعی برای حضورشان در منا وجود دارد (مصدود)، همچنین کسانی که به دلیلی رمی نکرده و امکان

مراجعت به منا در سال آینده را هم ندارند، می‌توانند از شخص مورد اعتمادی بخواهند تا به نیابت از آنان، جمرات را رمی کند. (یزدی طباطبایی، فاضل لنکرانی، ۱۴۲۸، ج ۲، ص ۴۵۸؛ علامه حلی، ۱۱۴۱۳، ج ۱، ص ۴۴۷؛ عاملی کرکی، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۲۶۷)

با به کار بستن این حکم، لزومی برای حضور بسیاری از افرادی، که آمدنشان به منا مستلزم همکاری افراد دیگر با آنها و اشغال مکان وسیعی است، باقی نمی‌ماند و به این صورت، از بروز ازدحام ممانعت می‌کند.

راهکارهای مقابله با ازدحام در آیین قربانی کردن

قربانی کردن، یکی از آیین‌های ابراهیمی است که در حج، به پیروی از آن حضرت، انجام می‌شود. بر اساس این آیین، هر یک از حجاج که توانایی مادی دارد، باید به نیت قربانی، یک گوسفند یا گاو یا شتر سالم را که دارای شرایط جسمی خاصی است، در صحرای منا قربانی کند. (شیخ طوسی، ۱۳۸۷، ج ۱، ص ۳۷۱؛ ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۵۹۵؛ طباطبایی، ۱۴۱۸، ج ۶، ص ۴۰۰) با توجه به تعداد حجاج و محدودیت مکانی منا، این فریضه نیز از همان صدر اسلام، باعث تمرکز حجاج و ازدحام جمعیت در منا می‌شد و به همین دلیل، راهکارهایی در شریعت برای مقابله با این ازدحام ارائه شده است.

۱. توسعه مکانی قربانگاه

الف) گسترده دانستن قربانگاه و مکان ذبح در منا

محل قربانگاه، در صحرای منا، در نزدیکی جمره دوم بود و به آن منحرف می‌گفتند (مسلم، ۱۹۵۴، ج ۴، ص ۳۹؛ ابوداود، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۸؛ کلینی، ج ۴، ص ۲۰۸؛ ازرقی، ۱۴۱۶، ج ۲، ص ۱۷۵) و از آنجا که حجاج همه می‌خواستند در همان‌جا قربانیان‌شان را ذبح کنند، رسول اکرم ﷺ برای مقابله با ازدحام، فرمان دادند تا در منا اعلام شود: «تمام سرزمین منا قربانگاه است و هرکدام از حجاج، کنار خیمه خود، می‌تواند قربانی کند و ضرورتی ندارد تا به قربانگاه خاص در منا برود». (تمیمی، مغربی، ۱۳۸۵، ج ۱، ص ۳۲۴) این توصیه در زمان ائمه نیز یادآوری و تأیید شد. (همان، ص ۳۲۲)

ب) توسعه مکانی با جایز دانستن قربانی در خارج منا

در روایتی، امام صادق علیه السلام به استفاده از وادی محسر، هنگام ازدحام در منا، فرمان داد. (شیخ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۱۸۰) به همین دلیل، فقیهان شیعه، دره محسر را که در جنوب شرق منا، بین منا و مزدلفه واقع است، برای بیتوته هنگام ازدحام، در حکم منا دانسته و این گونه مساحت منا، با توجه به ضمیمه شدن وادی محسر، تعبداً وسعت می‌یابد. وادی محسر، به طول دو کیلومتر و عرض ده تا بیست متر است. (<https://ar.wikipedia.org/wiki/B1>) بر این اساس، فقهای معاصر فتوا داده‌اند که اگر حج گزار، امکان قربانی کردن در منا را نداشت، باید در صورت امکان، در وادی محسر قربانی کند و اگر این کار نیز ممکن نیست (ولو تا آخر ذی‌الحجه) در هر نقطه از حرم می‌تواند قربانی کند. (شاهرودی، ۱۴۲۸، ص ۱۹۵؛ افتخاری ۱۴۲۸، ج ۲، ص ۲۸۶؛ صافی، ۱۴۲۲، ص ۲۲۳) البته برخی از این اعلام، در قربانی در حرم، شرط رعایت اقریبیت به منا را نیز دارند. (تبریزی، ۱۴۲۷، ج ۷، ص ۳۵۴؛ شبیری، ۱۴۲۱، ص ۲۴۹)

۲. توسعه زمانی قربانی کردن

بر اساس فتوای فقهای شیعه، زمان قربانی، در شرایط عادی، تا آخر روز عید و در شرایط اضطراری، تا آخر ماه ذی‌الحجه استمرار دارد. این فتوا، از گذشته میان فقهای شیعه رواج داشته است. (طبرسی، ۱۴۱۰، ج ۲، ص ۴۶۴؛ ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰، ج ۱، ص ۵۹۵؛ بحرانی، ۱۴۰۵، ج ۱۷، ص ۷۸؛ گروه فقه پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۲، ص ۴۹۰) توجه به این توسعه وقت، سبب می‌شود تا حجاج، برای انجام سریع آیین قربانی، خود را به مخاطره نینداخته و موجب ازدحام نشوند.

۳. توسعه فاعلی در قربانی کردن

بنابر نظر فقیهان شیعه، حاجیان حتی در حالت اختیاری می‌توانند برای قربانی کردن، شخصی را به قربانگاه بفرستند تا آن شخص، به وکالت از او، قربانی کند (جواز توکیل) یا به دیگری برای این کار وکالت دهد (وکالت در توکیل) و یک

شخص می‌تواند از تعداد بسیاری از حجاج، به وکالت قربانی کند. (کاشف الغطاء، ۱۴۲۲، ص ۱۶۶؛ سید محمد محقق داماد، یزدی، ۱۴۰۱، ج ۳، ص ۱۷۱؛ سبحانی تبریزی، ۱۴۲۸، ص ۱۲۵؛ گروه فقه پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۲، ص ۵۰۱) با رعایت این حکم، به حضور بسیاری از حجاج در قربانگاه‌های منا، که باعث ازدحام در آن می‌شد، نیاز نیست و از تعداد حاضران در قربانگاه، به میزان چشمگیری، کاسته می‌شود. چیزی که با فتاوی‌ای مراجع تقلید شاهد آن هستیم.

راهکارهای مقابله با ازدحام در آیین بیتوته در منا

از دیگر مناسک منا، بیتوته کردن در نیمه اول یا دوم هر شب از شب‌های سه‌گانه ایام تشریق در این منطقه، به قصد اطاعت فرمان الهی و عبادت است. (علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۸، ص ۳۵۵؛ جمال‌الدین حلی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۱۶؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۳۷۷؛ صیمری، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۴۶۱)

۱. تخییر مکلف مختار بین بیتوته در منا و عبادت در مکه

فقیهان شیعه، حج‌گزار را بین بیتوته در منا و بین اشتغال به عبادت در مکه، مخیر دانسته‌اند. بر این اساس، اگر حاجی در این شب‌ها که بیتوته در منا بر او واجب است، شب تا به صبح به عبادت در مسجدالحرام بپردازد، لازم نیست حتی نیمی از شب را برای بیتوته در منا بماند. البته اگر کسی، بدون عذر، هیچ‌کدام از این کارها را انجام ندهد، به ازای تخلف در هر شب، قربانی کردن یک گوسفند از باب کفاره بر او واجب می‌شود. (علامه حلی، ۱۴۱۴، ج ۸، ص ۳۵۵؛ فیض کاشانی، ۱۴۰۱، ج ۱، ص ۳۷۷؛ جمال‌الدین حلی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۱۶؛ صیمری، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۴۶۱) با توجه به این فتوا، حجاج می‌توانند پس از انجام رمی و قربانی و حلق یا تقصیر، در ساعتی اندک از روز (کمتر از یک ساعت) در ساعت‌های دیگر روز در مکه به استراحت پرداخته و شب را در مسجدالحرام به عبادت یا تکمیل اعمال خود بپردازند. بنا بر بسیاری از فتاوا، در این بیتوته هیچ قید دیگری نیامده و عنوان عام عبادت، در این مسئله،

شامل طیف وسیعی از عبادات چون نگاه کردن به کعبه معظمه و طواف و نافله و قضای نمازهای واجب و دعا و قرآن خواندن را شامل می‌شود و حج گزار می‌تواند در این شب‌ها، انواع عبادات واجب یا مستحب یا بقیه اعمال حج خود را انجام دهد. (صیمری، ۱۴۲۰، ج ۱، ص ۴۶۲؛ کرکی، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۲۶۴)

۲. واجب نبودن حضور در منا برای معذوران

فقه‌های شیعه ترک بیتوته را در منا برای معذوران که شامل طیف وسیعی از حجاج می‌شود، جایز و روا می‌دانند. (شیخ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۳۵۴؛ علامه حلی، ۱۴۱۲، ج ۱۱، ص ۳۸۰؛ کرکی، ۱۴۱۴، ج ۳، ص ۲۶۴؛ بحرانی، ۱۴۰۵، ج ۱۷، ص ۳۰۳؛ خوئی، ۱۴۱۰، ج ۵، ص ۳۹۴) از جمله این معذوران می‌توان به مریضان و کسانی که بیتوته در منا برای آنان ضرر قابل ملاحظه دارد و افرادی که به دلیل اشتغال به امور مورد نیاز حجاج، نمی‌توانند در منا توقف کنند، مانند نیروهای خدماتی و آبرسانی و کادر پزشکی، نیروهای انتظامی و امدادی، کادر تدارکات و غذارسانی و... مشمول این حکم می‌دانند. این حکم باعث می‌شود تا بیماران یا ناتوانان، که برای درمان و استراحت به فضای بیشتری نیازمند هستند، بدون حضور در فضای اندک منا، بتوانند مناسب خود را به انجام برسانند. همین‌طور کسانی که برای خدمت‌رسانی به این افراد مشغول کار هستند، می‌توانند حج خود را، بدون بیتوته در منا، به پایان برسانند.

۳. توسعه وقت بیتوته برای مختاران متأخر و متعجل

بیتوته در منا، در شب سیزدهم ماه، و رمی جمره‌های سه‌گانه در روز سیزدهم، برای عموم حجاج، اختیاری است؛ مگر برای دو گروه که به فتوای بسیاری از فقها، بیتوته در این شب نیز، برایشان واجب است. این دو گروه عبارتند از: افرادی که به هر دلیل، تا غروب روز دوازدهم ذی‌الحجه در منا بمانند یا کسانی که از شکار و بهره‌مندی جنسی از زنان، در حال احرام، خودداری نکرده‌اند. (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۲۰، ص ۳۷؛ گروه فقه پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۲، ص ۵۵۸) این اختیار، به جز در

موارد استثنای ذکر شده، از دیگر راهکارهای فقهی است که می‌تواند ازدحام جمعیت را بکاهد.

۴. توسعه تعبدی مساحت منا برای موارد ازدحام در بیتوته و دیگر مناسک منا

کمبود جا و مکان در منا از دیرباز مورد توجه افراد بوده است. سؤال سماعه بن مهران از امام صادق علیه السلام در این مورد می‌تواند به روشنی گویای مشکل کمبود جا و ازدحام ناشی از آن باشد. امام در پاسخ به سماعه که از آن حضرت در مورد شلوغی و ازدحام منا در ایام حج چاره‌جویی کرد، فرمود: «به سمت دره محسر بالا می‌روند».

(شیخ طوسی، ۱۴۰۷، ج ۵، ص ۱۸۰)

مراجع شیعه، چه به استناد این روایت و چه با ادله دیگر، توسعه مکان بیتوته را در صورت ضرورت پذیرفته‌اند. فقهای شیعه، در این مسئله، غالباً بیتوته در خارج از منا را با رعایت اقریبیت به منا مجزی می‌دانند. (پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۲، ص ۷۸۲) ولی برخی در این فرض، رفتن به مکه را برای عبادت در مسجدالحرام تا به صبح، برای کسانی که جایی برای بیتوته در منا نمی‌یابند، واجب می‌دانند و در صورت غیر ممکن یا حرجی بودن این فرض، بیتوته در بیرون منا را با رعایت اقریبیت به منا کافی می‌دانند. (مکارم، ۱۴۲۶، ص ۳۴۴) برخی دیگر نیز در صورت ازدحام در منا تنها بیتوته در وادی محسر را جایز دانسته و در صورت ممکن نشدن آن، باید در مسجدالحرام به عبادت پردازند. (پژوهشکده حج و زیارت، ۱۳۹۲، ص ۷۸۲)

۵. وجوب کفایی ساخت و ساز بنا در منا برای رفع حاجت اسکان حجاج

با توجه به محدود بودن مساحت سرزمین منا، حتی با افزوده شدن وادی محسر به آن و ازدیاد روزافزون حجاج، یکی از اصلی‌ترین و طبیعی‌ترین راه‌ها برای توسعه خیابان‌های منا و تسهیل رفت و آمد در آن، ساخت برج‌هایی است که بتواند بدون اشغال مساحت زیادی از زمین محدود منا، جمعیت بسیاری را در خود جای دهد.

از آنجا که در بیتوته در منا، هیچ‌گاه عدم سکونت در ساختمان شرط نشده و از

دیگر سوی، خود ساختمان‌سازی، به حکم اولی، مباح و جایز است، باید نتیجه گرفت که ساختمان‌سازی در منا برای برطرف شدن نیاز حجاج، واجب کفایی است و از آنجا که دولت عربستان، مسئولیت اقامه حج را به عهده گرفته و به دیگر کشورها اجازه این کار را نمی‌دهد، بر مسئولان این کشور واجب عینی است که در منا، به مقدار نیاز حجاج، ساختمان‌سازی کنند یا زمینه این کار را برای کشورهای دیگر فراهم آورند. با وجود این نیاز، از آنجا که فقها هرگونه ساخت و ساز در منا را مستلزم ملکیت آن و از بین رفتن حالت عمومی و همگانی استفاده از منا می‌دانستند، این کار را حرام و نامعتبر اعلام کرده‌اند. (علامه حلی، ۱۴۲۰، ج ۴، ص ۴۸۵؛ شهید اول، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۵۷؛ کرکی، ۱۴۱۴، ج ۷، ص ۲۷؛ سید جواد عاملی، ۱۴۱۹، ج ۱۹، ص ۷۳؛ کاشف الغطاء، ۱۴۲۲، ج ۴، ص ۳۹۶) البته از میان فقهای شیعه، محقق حلی (نجم‌الدین حلی، ۱۴۰۸، ج ۳، ص ۲۱۸) و شهید ثانی (زین‌الدین عاملی، ۱۴۱۳، ج ۱۲، ص ۴۱۷) قائل به جواز بنا و تملک مقداری از زمین شده‌اند که مزاحم عبادت و مناسک حجاج نباشد.

از سویی دیگر، برخی فقیهان اهل سنت، به استناد روایتی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله ساخت و ساز در منا را مورد نهی آن حضرت دانسته و با آن مخالفت کرده‌اند. این فتوا که مفتی رسمی عربستان در سال ۱۳۸۵ قمری بر آن صحه گذاشته، مبنای تخریب اماکن ساخته شده در منا و مانع ساختمان‌سازی برای اسکان در آن شد. (محمد بن ابراهیم آل‌الشیخ، ۱۳۹۹ق/۱۳۴۴ش، ج ۵، ص ۱۷۴)

نقد ادله منع ساخت و ساز در منا

در مجموع می‌توان ادله‌ای که برای منع ساخت و ساز، مورد استناد فقیهان است، از این قرار دانست:

۱. جایز دانستن تملک این اراضی موجب از بین رفتن کاربرد اصلی آنها شده و با وظیفه حفظ و نگهداری آنان و غرض شارع از مشعر قرار دادن این زمین‌ها منافات دارد. (کرکی، ۱۴۱۴، ج ۷، ص ۲۷)

۲. در صورت اجازه تملک مقدار کم، راه تملک و انتفاع زیاد نیز باز می‌شود. این کار منجر به خارج شدن این زمین‌ها از وضع و جعل شرعی آن است و برای منع از سوء استفاده، باید از تملک مقدار اندک آن نیز منع کرد. (شهید اول، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۵۷؛ نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳۸، ص ۵۴)

۳. همه خلق و همه مسلمانان نسبت به این اراضی حق دارند. این‌گونه نیست که برای همه، هرگونه استفاده‌ای از آن جایز باشد. بلکه هر مسلمانی حق دارد در ظرف خاصی از این محیط استفاده خاصی ببرد؛ مانند مساجد و... (شهید اول، ۱۴۱۷، ج ۳، ص ۵۷؛ صیمری، ۱۴۲۰، ج ۴، ص ۱۲۹؛ کرکی، ۱۴۱۴، ج ۷، ص ۲۷)

نقد و بررسی

این استدلال‌ها برای منع از ساخت و سازهایی شخصی است که با هدف کمک به حجاج، برای انجام مناسک، انجام نشده باشد. ولی ساخت و سازی که به کمک مسلمانان بیاید و به طور عادلانه و با قرعه‌کشی ساختمان‌هایش در هر سال، میان حجاج کشورهای مختلف در منا توزیع شود، مشمول این استدلال‌ها نیست.

۴. اصل، عدم جواز تملک اراضی موات است. (سید جواد عاملی، ۱۴۱۹، ج ۱۹، ص ۷۳) از این اصل می‌توان به استصحاب عدم مالکیت این اراضی نیز تعبیر کرد که حالت سابقه آنها عدم تملک است و در هنگام شک در تملک این اراضی خاص، به وسیله احیاء، استصحاب حالت سابق، بر عدم آن دلالت می‌کند.

۵. نهدی که از تملک این اراضی مقدس وجود دارد، نهی از مجموع با قید اجتماع نیست، بلکه نهی به خاطر معنای اختصاصی است که در تمامی اجزای این اراضی شیوع و سریان دارد. لذا تملک هرکدام از اجزا نیز منهدی عنه است. (سید جواد عاملی، ۱۴۱۹، ج ۱۹، ص ۷۳)

۶. خارج بودن این اراضی از عنوان موات، به معنای بدون استفاده ماندن آن است و با دلیل شرعی، جایگاهی بالاتر از اماکن موقوفه دارد؛ چراکه شارع اقدس که مالک و صاحب اختیار ملک و ملکوت است، آن را برای غرض خاصی اختصاص داده

است. (نجفی، ۱۴۰۴، ج ۳۸، ص ۵۴)

۷. این اراضی از موارد تملک‌پذیر با احیا و معنای متبادر از جواز احیای اراضی موات، انصراف عرفی دارد و موارد احیا، غیر این زمین‌هاست. (سید جواد عاملی، ۱۴۱۹، ج ۱۹، ص ۷۳)

نقد و بررسی

همه این استدلال‌ها مبتنی بر فرض مالک شدن عده‌ای خاص بر ساختمان‌ها یا سرزمین مناست. اما این استدلال‌ها، در پیشنهاد ارائه شده که مالکیت ساختمان‌ها، عمومی، و بدون اختصاص به افرادی خاص، به نحو وقف عام است، نمی‌تواند کاربردی داشته باشد.

۸. روایت نبوی:

عَنْ عَائِشَةَ، رَضِيَ اللَّهُ عَنْهَا قَالَتْ: «قُلْتُ يَا رَسُولَ اللَّهِ أَلَا تَبْنِي لَكَ بِمَنِي بَيْتًا أَوْ بِنَاءً يُظْلِكُ مِنَ الشَّمْسِ؟» فَقَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: «لَا إِنَّمَا مَنِي مُتَّخُ مِنْ سَبَقِ إِلَيْهِ» (البيهقي، ۱۴۱۶، ج ۵، ص ۲۲۶؛ ترمذی، ۱۹۹۸، ج ۲، ص ۲۲۰)

عایشه گوید به رسول خدا ﷺ گفتم: «آیا برای شما در منا خانه یا بنایی که بر شما در برابر خورشید سایه بیندازد، نسازیم؟» فرمود: «نه منا تنها منزلگاه کسی است که به آن زودتر وارد شود».

برخی از عامه، با استفاده از این روایت، هرگونه ساخت و ساز را در منا حرام، و ممنوع می‌دانند. (محمد بن ابراهیم آل‌الشیخ، ۱۳۹۹ق/ ۱۳۴۴ش، ج ۵، ص ۱۷۴؛ الشعلان، ۱۴۳۱، ص ۴۴۹)

نقد و بررسی روایت

هرچند اصل صدور این روایت ثابت نیست و کسانی مانند البانی، از علمای اهل سنت آن را ضعیف دانسته‌اند (احکام البانی بر سنن ابی‌داود، بی‌تا، ج ۲، ص ۱۶۱) اما بر فرض پذیرش صدور اصل روایت، نقد اصلی ما در دلالت آن است؛ چراکه با توجه به ذیل روایت که تعلیل نهی است، آنچه مورد نهی قرار گرفته، نه اصل

ساخت و ساز و بنا، که اختصاص یافتن آن به شخص خاص است. لذا این روایت دلالتی بر منع از ساخت و ساز، برای انتفاع عمومی در منا ندارد و پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله تنها از تخصیص امکانات ویژه به آن حضرت در منا، طبق این روایت، نهی فرموده، نه از ساخت بناهایی که منافعشان به عموم مردم می‌رسد.

برخی دیگر از عامه ادله‌ای دیگر را مبنی بر منع تملک اراضی مکه و مشاعر مقدسه ذکر کرده‌اند و ساخت و ساز را مشروط به تملک دانسته‌اند. (الشعلان، ۱۴۳۱، ص ۴۳۷) اما همان‌طور که اشاره شد، بنای ساختمان در یک زمین، مستلزم تملک آن نیست؛ چنان‌که بداهت آن، با مراجعه به مسائل مختلف فقه، مانند احکام غضب زمین و ساخت و ساز در زمین موقوفه، به روشنی آشکار می‌شود.

نتیجه‌گیری

با بررسی فروع مختلف که درباره مناسک منا در فقه شیعه وجود دارد، می‌توان نتیجه گرفت که راهکارهای فراوانی برای مقابله با مشکل ازدحام جمعیت در منا پیش‌بینی شده و در صورت کارآمد بودن مدیریت حج، و توجه به این راهکارها، نباید به طور طبیعی حجاج گرفتار مشکل ازدحام جمعیت در منا شوند. این راهکارها بخشی در ارائه پیشنهاد ساخت و ساز برج‌های مسکونی، برای جلوگیری از توسعه سطحی و تنگ شدن مسیر تردد و دفع توهم منع و حرمت شرعی آن است و برخی در توسعه ساختمان‌های جمرات و برخی در مدیریت وقت انجام مناسک و برخی دیگر در استفاده از جایگزین‌ها و بدل‌های اختیاری است. مسئله مهمی که باقی می‌ماند، حل اختلاف فتوای مراجع تقلید در این موارد است. باید گفت مواردی که گذشت، یا براساس حکم اولی یا براساس حکم ثانوی و بروز شرایطی چون احتمال عقلایی ضرر یا حرج، مورد اتفاق فقهای شیعه هستند. البته چنان‌که به جایش تذکر داده شد، این قبول در برخی موارد حدسی و در حد پیش‌بینی است؛ زیرا در مواردی درباره شرایط اضطراری اعمال منا، فتوایی از فقها یافت نشد. (توسعه وقت رمی،

در تمام ساعات روز ایام تشریق، یا بیتوته روز سیزدهم ذی‌الحجه، از موارد اتفاقی و موارد دیگر از مواردی است که حتی در صورت وجود مخالف در حالت عادی، در صورت بروز مشکلات و ضرر و حرج، غالباً فقهای شیعه به جواز آن فتوا داده‌اند؛ مثل رمی در حجم جدید جمرات یا قربانی در خارج از منا و...).

باید به همه این موارد، این نکته را افزود که همه این راهکارها زمانی کارآمد است که در اجرا تأثیرگذار باشد. اما اگر دولت و افراد مسئول در امور حج، نتوانند یا به دلایلی نخواهند نقایص و کاستی‌های اجرایی را برطرف کنند، این راهکارها به تنهایی نمی‌تواند مفید واقع شود؛ چنان‌که تا امروز مشکل حمل و نقل سریع و آسان میان مکه و منا و نیز داخل منا، حل نشده است و از حجاج قربانی می‌گیرد.

پژوهشنامه حج و زیارت

راهکارهای فقه شیعه برای مقابله با مسئله ازدحام جمعیت...

منابع

۱. آل الشيخ محمد بن إبراهيم بن عبداللطيف، (۱۳۹۹)، فتاوى و رسائل الشيخ محمد ابن إبراهيم آل الشيخ، محمد بن عبدالرحمن بن قاسم، مكة المكرمة، مطبعة الحكومة بمكة المكرمة.
۲. ابن ابى شيبة، ابوبكر عبدالله بن محمد الكوفى، (۱۴۰۹)، المصنف فى الأحاديث والآثار، تحقيق كمال يوسف الحوت، الرياض، مكتبة الرشد.
۳. ابن ابى عاصم الشيبانى، ابوبكر بن ابى عاصم، (۱۴۱۱)، الآحاد والمثانى، تحقيق باسم فيصل احمد الجوابرة، رياض، دار الراية.
۴. ابن ادريس حلى، محمد بن منصور بن احمد، (۱۴۱۰)، السرائر الحاوى لتحرير الفتاوى، قم، دفتر انتشارات اسلامى وابسته به جامعه مدرسين حوزة علميه قم.
۵. ابن فهد، عمر بن محمد، (۱۴۰۳)، إتحاف الورى بأخبار أم القرى، شلتوت فهيم محمد، مكة مكرمه، جامعة ام القرى، معهد البحوث العلميه وحياء التراث الاسلامى.
۶. ابن قدامه مقدسى، عبدالله بن احمد، (۱۴۰۵)، المغنى، دارالفكر، بيروت، چاپ اول.
۷. ازرقى، ابوالوليد محمد بن عبدالله بن احمد، (۱۴۱۶)، اخبار مكة و ما جاء فيها من الآثار، بيروت، دار الاندلس.
۸. الافتخارى، على، (۱۴۲۸)، آراء المراجع فى الحج (على ضوء فتاوى الإمام الخمينى عليه السلام)، تهران، نشر مشعر.

۹. بحرانی، یوسف بن احمد بن ابراهیم، (۱۴۰۵)، **الحقائق الناضرة فى أحكام العترة الطاهرة**، شیخ محمدتقی ایروانی و سید عبدالرزاق مقرر، ایران، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۱۰. بغدادی، صفی‌الدین عبدالؤمن بن عبدالحق (۱۴۱۲ق)، **مراصد الاطلاع على أسماء الأمکنة و البقاع**، بیروت، دارالجلیل.
۱۱. البلاذری، احمد بن یحیی بن جابر، (۱۴۱۷)، **کتاب جمل من أنساب الأشراف**، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دار الفکر.
۱۲. البیهقی، احمد بن حسین، (۱۴۱۶)، **السنن الکبری**، بیروت، دارالفکر.
۱۳. تبریزی، جواد بن علی، (۱۴۲۷)، **صراط النجاة**، قم، دار الصدیقة الشهيدة.
۱۴. تمیمی مغربی، ابوحنیفه نعمان بن محمد (۱۳۸۵)، **دعائم الإسلام**، قم، مؤسسه آل البيت علیهم‌السلام.
۱۵. ثعالبی، ابومنصور عبدالملک بن محمد بن اسماعیل، (۱۴۲۰)، **یتیمه الدهر فی محاسن أهل العصر**، مفید محمد قمیحه، بیروت، دار الکتب العلمیه.
۱۶. جعفریان، رسول، (۱۳۸۳)، **با کاروان صفا در حج ۸۲**، تهران، مشعر.
۱۷. حر عاملی، محمد بن حسن، (۱۴۰۹)، **وسائل الشیعه**، گروه پژوهش، قم، مؤسسه آل البيت.
۱۸. حسینی حائری، سید کاظم، (۱۴۲۷)، **مناسک الحج**، قم، دار البشیر.
۱۹. حلّی، نجم‌الدین، جعفر بن حسن، (۱۴۰۸)، **شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام**، قم، مؤسسه اسماعیلیان.
۲۰. حلّی اسدی، جمال‌الدین احمد بن محمد، (۱۴۰۷ق)، **المهذب البارع فی شرح المختصر النافع**، مجتبی عراقی، ایران، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
۲۱. حمیری، عبدالله بن جعفر، (۱۴۱۳ق)، **قرب الإسناد**، مصحح: گروه پژوهش در مؤسسه آل البيت علیهم‌السلام، قم - ایران، مؤسسه آل البيت علیهم‌السلام.
۲۲. حمیری، محمد بن عبدالمنعم (۱۹۸۴)، **الروض المعطار فی خبر الأقطار**، محقق/

- مصحح: عباس احسان، بيروت، مكتبة لبنان ناشرون.
٢٣. خامنه‌ای، سید علی بن جواد حسینی، (١٤٢٦)، استفتاءات الحج، قم، مشعر.
٢٤. خمینی، سید روح الله، (١٤٠٩)، تحرير الوسیله، مؤسسه مطبوعات دار العلم.
٢٥. خویی، سید ابوالقاسم، (١٤١٠)، المعتمد فی شرح المناسک، قم، منشورات مدرسه دارالعلم.
٢٦. الذهبی، شمس الدین محمد بن احمد، (١٤١٣)، تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت، دار الكتاب العربی.
٢٧. سبحانی تبریزی، جعفر، مناسک الحج و أحكامه، مؤسسه امام صادق علیه السلام، قم، چاپ اول.
٢٨. السجستانی، ابوداود سلیمان بن الأشعث، الالبانی (بی تا)، سنن أبی داود، بیروت، دارالكتاب العربی.
٢٩. شاهرودی، سید مرتضی، (١٤٢٨)، جامع الفتاوی - مناسک حج، قم، نشر مشعر.
٣٠. شبیری زنجانی، سید موسی، (١٤٢١)، مناسک الحج، قم، مؤسسة الولاء للدراسات.
٣١. الشعلان، علی ناصر، (١٤٣١)، النوازل فی الحج، ریاض، دار التوحید للنشر.
٣٢. شیخ طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن، (١٣٨٧)، المبسوط فی فقه الإمامیه، سید محمد تقی کشفی، تهران، المكتبة المرتضویه لإحياء الآثار الجعفریه.
٣٣. _____، (١٤٠٧)، الخلاف، گروهی از محققان، ایران، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
٣٤. صافی گلپایگانی، لطف الله، (١٤٢٢)، استفتاءات حج (هزار مسأله)، قم، انتشارات حضرت معصومه علیها السلام.
٣٥. صدوق، محمد بن علی بن بابویه، (١٤٠٣)، معانی الأخبار، ایران، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
٣٦. صیمری، مفلح بن حسن (حسین)، (١٤٢٠)، غاية المرام فی شرح شرائع الإسلام، بیروت، دار الهادی.
٣٧. طباطبائی، سید علی بن محمد بن ابی معاذ، (١٤١٨)، ریاض المسائل فی تحقیق

الأحكام، گروهی از پژوهشگران، قم، مؤسسه آل البيت.

۳۸. طباطبایی یزدی، سیدکاظم و فاضل لنکرانی، محمد، (۱۴۲۸)، شرح العروة الوثقى، قم، مركز فقهی ائمه اطهار عليهم السلام.

۳۹. طبرسی، فضل بن حسن، (۱۴۱۰)، المؤلف من المختلف بين أئمة السلف، ایران، مجمع البحوث الإسلامية.

۴۰. عاملی (شهید اول)، محمد بن احمد، (۱۴۱۷)، الدروس الشرعية في فقه الاماميه، ایران، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم.

۴۱. عاملی (شهید ثانی)، زين الدين بن علي بن احمد، (۱۴۱۳)، مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام، گروه پژوهش مؤسسه معارف اسلامی، قم، مؤسسه المعارف الإسلامية.

۴۲. عاملی، سيد جواد بن محمد حسيني، (۱۴۱۹)، مفتاح الكرامة في شرح قواعد العلامة، ایران، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم.

۴۳. عبدالغنى، عارف احمد، (۱۴۱۷)، تاريخ أمراء المدينة المنورة، دمشق، دار كنان للطباعة و النشر و التوزيع.

۴۴. علامه حلی، حسن بن يوسف بن مطهر، (۱۴۱۲)، منتهی المطلب في تحقيق المذهب، بخش فقه در جامعه پژوهش های اسلامی، مشهد، مجمع البحوث الإسلامية.

۴۵. _____، (۱۴۱۳) قواعد الأحكام في معرفة الحلال و الحرام، گروه پژوهش دفتر انتشارات اسلامی، ایران، دفتر انتشارات اسلامی وابسته به جامعه مدرسين حوزه علميه قم.

۴۶. _____، (۱۴۱۴)، تذكرة الفقهاء، گروه پژوهش مؤسسه آل البيت، قم، مؤسسه آل البيت.

۴۷. _____، (۱۴۲۰)، تحرير الأحكام الشرعية على مذهب الإمامية، ایران، مؤسسه امام صادق عليه السلام، قم.

۴۸. فاکهی، محمد بن اسحاق، (۱۴۲۴)، أخبار مكة في قديم الدهر و حديثه، مکه

- مکرمه، مکتبه الاسدی.
۴۹. فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی، (۱۴۰۱)، مفاتیح الشرائع، قم، انتشارات کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی رحمته.
۵۰. القره داغی، علی، (۱۴۲۳)، ازدحام فی منا و احکامه، اعمال ندوة مشکلة الزحام فی الحج و حلولها الشرعية، رابطة العالم الاسلامی المجمع الفقہی.
۵۱. القشیری النیسابوری، مسلم بن الحجاج أبو الحسن، (۱۹۵۴)، المسند الصحیح المختصر بنقل العدل عن العدل إلى رسول الله ﷺ، المحقق: محمد فؤاد عبدالباقی، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
۵۲. کرکی عاملی، علی بن حسین، (۱۴۱۴ق)، جامع المقاصد فی شرح القواعد، مؤسسه آل البيت علیهم السلام.
۵۳. گروه فقه پژوهشکده حج و زیارت، (۱۳۹۲)، مناسک حج محشی (ویرایش جدید)، قم، مشعر.
۵۴. محمد بن عبدالله، ادیس، (۱۴۲۳)، دراسة تحليلية لحيز الفراغی و الزحام فی منی و عندالجمرات، اعمال ندوة مشکلة الزحام فی الحج و حلولها الشرعية، رابطة العالم الاسلامی المجمع الفقہی.
۵۵. مظاهری، حسین، (بی تا)، مناسک حج، قم، مؤسسه فرهنگي مطالعاتی الزهراء علیها السلام.
۵۶. مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۴)، رمی جمرات در گذشته و حال، قم، انتشارات مدرسة الإمام علی بن أبی طالب علیه السلام.
۵۷. _____، (۱۴۲۶)، مناسک جامع حج، قم، انتشارات مدرسة الإمام علی بن أبی طالب علیه السلام.
۵۸. نجفی، کاشف الغطاء، (۱۴۲۲ق)، جعفر بن خضر، کشف الغطاء عن مبهات الشريعة الغراء، قم، انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.
۵۹. نجفی، کاشف الغطاء، (۱۴۲۲)، حسن بن جعفر بن خضر، أنوار الفقاهة، مؤسسه کاشف الغطاء، نجف اشرف، چاپ اول.

۶۰. نجفی، محمد حسن، (۱۴۰۴)، جواهر الکلام فی شرح شرائع الإسلام، بیروت، دار إحياء التراث العربی.
۶۱. نراقی، مولی احمد بن محمد مهدی، (۱۴۱۵ق)، مستند الشیعه فی أحكام الشریعه، گروه پژوهش مؤسسه آل البيت، ایران، مؤسسه آل البيت علیه السلام.
۶۲. وحید خراسانی، حسین، (۱۴۲۸)، مناسک الحج، قم، مدرسه الإمام باقر العلوم علیه السلام.
۶۳. ورعی، سید جواد و منصورى جواد، حج ۳۰، تهران، مشعر.
۶۴. یزدی، سید محمد محقق داماد، (۱۴۰۱ق)، کتاب الحج، چاپخانه مهر، قم - ایران، چاپ اول.

http://www.kapl-hajj.org/jamarat_bridge_php

<https://ar.wikipedia.org/wiki/B>

